

İKİ NUMARALI ÇORUM ŞER'İYYE SİCİLİNE GÖRE ÇORUM KAZASININ MÜLKİ TAKSİMATINA İLİŞKİN YENİ BİLGİLER

Ar.Gör. Abdullah GÜNDOĞDU*

Çorum, Yeşilırmak'ın kollarından Çorum Suyu yakınında kurulmuş, denizden yüksekliği 803 m. olup çevresi 1000-1500 m. yüksekliğindeki dağlarla çevrilidir. Düzlük ve tepelik bir arazi yapısına sahip olan bu bölgede, Çorum Suyu kollarıyla birlikte şehrin batısından geçer. Çorum çevresindeki dağlar yassı, bol geçitli ve parçalanmış bir durum arzeder. Bundan dolayı Çorum düzlüğünün çevresindeki başka bölgeleri Çorum şehrine bağlayan yollar, bu dağların üzerinden geçer¹. Fiziki yapı gibi pek az değişikliğe uğrayan bu yollar, zaman içerisinde önemini artırarak günümüze kadar gelmiştir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi pek az değişen fiziki yapısına rağmen Çorum, idari ve mülki yapısında pek çok değişiklikler yaşamıştır. İşte Çorum'un İki Numaralı Şer'iyye Sicilini esas alarak incelemeye çalıştığımız Çorum'un mülki yapısı böyle bir döneme aittir. Ankara Etnografya Müzesi Arşivi'nde çeşitli merkezlere ait siciller arasında Çorum'a mahsus onaltı adet defter bulunmaktadır. Müzenin özel envanterinde iki numarada kayıtlı bulunan bizim incelediğimiz sicil, Hicri 1268 ile 1280 (M.1852-1863) tarihleri arasındaki idari, mülki, askeri, sosyal ve ekonomik yapı ile ilgili çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Tanzimat devri hukuki, iktisadi ve askeri düzenlemelerin yanında idari ve mülki yapıda da hızlı değişmelerin yaşandığı ve düzenlemelerin yapıldığı bir dönem olarak bilinmektedir². Tabii olarak bu değişme ve düzenlemelerden Çorum Kazası da nasibini almıştır.

* Ankara Üniversitesi, D.T.C.Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilimdalı.

1 Türk Ansiklopedisi, "Çorum" maddesi, C.12, Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1964, s.117.

2 Tanzimat ve Islahat devirlerinden sonraki, özellikle mahalli idare sistemindeki değişiklikler ve gelişmeler için bkz. İlber ORTAYLI, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878), Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, No: 142, Ank.-1974.

Tanzimat arifesinde Çorum Kazası, Sivas (Rum) Eyaleti'ne bağlı bir liva olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti mülki taksimat yönünden eyalet ve livalara (sancak) taksim edilmiştir. Bu dönemde Sivas Eyaleti şu sancaklardan müteşekkildi;

Eyalet-i Sivas

- 1- Liva-i Sivas (Paşa sancığı)
- 2- " Amasya
- 3- " Bozok
- 4- " Çorum
- 5- " Canik
- 6- " Divriği
- 7- " Arabgir³

Tanzimat ile birlikte bazı eyaletler büyütülmüş, bir kaç sancak eyalet haline getirilmiş ve bazı sancaklar başka eyaletlere bağlanmıştır. Bu dönemde ise Çorum'un bağlı bulunduğu Sivas Eyaleti şu şekilde düzenlenmişti;

Eyalet-i Sivas (Rum)

- 1- Liva-i Sivas (Paşa sancığı)
- 2- " Amasya
- 3- " Çorum
- 4- " Divriği
- 5- " Yeni İl⁴

Daha önce Sivas Eyaleti'ne bağlı olan Bozok Sancığı ayrı eyalet çatısı altında, Bozok, Kayseriye, Ankara, Kenkırı sancaklarından müteşekkil Bozok Eyaleti şeklinde düzenlenmiştir. Çorum daha sonra bu eyalete ilhak olunacaktır.

3 KARAL, E.Z., Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, Başvekalet İstatistik Umum Müd., Ankara - 1943, AKBAL, F. "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", Belleten, C.15, Sayı 60 (1951), s.622-623, BAYKARA, T. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I (Anadolu'nun İdari Taksimatı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 86, Ankara - 1988, s.117.

4 KARAL, E.Z. Osmanlı Tarihi, C.VI, s.127-128, Ankara - 1983, BAYKARA, T., age., s.129.

Sivas Eyaleti'nin eyalet sınırları incelendiğinde Çorum Sancağı'nın eyaletin batı sınırlarını teşkil ettiği görülecektir. Bu sebeple de sancağın mülki ve idari yapısında sık sık değişiklikler meydana gelmiştir. Bu hususta ilk düzenleme 1831 yılında, ilk nüfus sayımından hemen sonra yapılmıştır. Çorum, Sivas Eyaleti'nden alınarak Ankara'ya bağlanmış ve 1836 yılına kadar Ankara sancak merkezine bağlı bir kaza olarak kalmış ve tarihte ise yeniden sancak olmuştur⁵.

İncelediğimiz İki Numaralı Sicil'in Çorum'un mülki ve idari yapısı hakkında önemli bilgiler ihtiva ettiği görülmektedir. Bu dönemde eyaletlerin başında vezir payesini haiz birer vali, livaların başında 'mîr-i mirân' veya 'kapıcı' rütbesinden birer 'muhasıl', 'kaymakam' veyahut 'mutasarrıf', kazaların başında ise birer 'müdir' veya 'mütesellim' bulunmaktaydı⁶. Çorum Kazası başında ise "rikab-ı hümayûn kapıcıbaşı" payesinde bir müdir bulunuyordu. Aynı defterde Çorum Sancağı'nın Amasya Sancağı ile bir mutasarrıflık çatısı altında birleştirilmiş olduğu göze çarpan ilk husus olmaktadır. Aynı bilgileri o döneme ait salnamelerden çıkartmak mümkün olmakla birlikte birleşik iki liva manasına olarak "livâeyn" tabiri defterde sıkca zikredilmektedir. Bu durum defterde "divan-ı mutasarrıf-ı livâeyn-i Amasya ve Çorum" şeklinde ifade edilmektedir⁷. Mutasarrıflığın merkezi ise Amasya idi. Amasya ve Çorum sancaklarını uhtesinde bulunduran mutasarrıf için sadece "Amasya mutasarrıfı" tabiri de kullanılmaktaydı⁸. Çorum'un daha sonra Amasya Sancağı'ndan ayrılarak Bozok Sancağı'na ilhak olduğunu görüyoruz. Bu aynı zamanda Çorum'un Sivas vilayeti'nden ayrılarak bozok Vilayeti'ne bağlanması demektir. İlhak gerçekleştirilmeden önce heriki eyaletin durumu şöyle idi;

Eyalet-i Sivas

- 1- Amasya maa Çorum
- 2- Sivas
- 3- Divriği
- 4- Yeni-il

Eyalet-i Bozok

- 1- Kayseriyye
- 2- Bozok (Yozgad)
- 3- Ankara
- 4- Kenkırı⁹

5 AKTÜRE, S., "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum", 5. Hitit Festivali Komitesi Çorum Tarihi, s.123, ANAKÖK, T., Çorum Tarihi, Çorum - 1950, s.128-129.

6 KARAL, age., s.128-129, BAYKARA, age., s.35-40, Ayrıca bkz. 1263'den itibaren çıkan Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniyeler.

7 bkz., ÇŞS. 2/9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 32, 36, 44, 232.

8 ÇŞS. 2/9 ve 23.

9 BAYKARA, age., s. 128-129, Devlet Salsnamesi, sene 1271h, ancak 1272h senesine ait Devlet Salnamesinden sonraki salnamelerde, daha önce Sivas Eyaleti dahilinde görülen Yeni-il, Bozok Eyaleti dahilinde görünmektedir.

“Liva-i Amasya maa Çorum’un havi olduğu kaza ve nahiyeler; Amasya maa nevâhî, Ladik, Gümüş maa Kabakoz, Güregi, Hacıköyü, Havza, Kedağra nam-ı diğer Vezirköprüsü, Zeytün, Nahiyeye-i Hacıhamza, Osmancık, Saz, İskilib, Çorum, Ekrad-ı Çorum nam-ı diğer Karahisar Demirci, maa Katasaray, Tahtettarik maa Fevkettarik, Gülinkiras maa Geldiklan, Zünnûnâbâd, Merzifon, maa Merzifonabad, Nahiyeye-i Veray”¹⁰.

İncelediğimiz defterde 40. sayfada 79. ve 80. belge numaraları ile kaydettiğimiz iki belge zikrettiğimiz ilhak hususunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. 79. belgede “.Sivas Eyaletine mülhak Amasya Sancağı’nda vaki’ Çorum Kazası liva-i mezbur tarafından layıkıyla idare olunmadığından..” önce Sivas Valisi Feyzullah Paşa tarafından Çorum’un doğrudan Sivas’a ilhakı istenmiş ise de “.kaza-i mezbur Sivas’a elli saatten müteceviz ve arasında dahi Amasya Sancağı’nın sair kazaları bulunduğu cihetle Sivas’a ilhakı münasip..” görülmemiş, Çorum’un “Bozok’a karib ve hem-hudud olduğundan ve oraya ilhakı münasip ve bu suretle ahali memnun olarak ve mahzuru dahi olmayacağı..” düşüncesiyle Bozok Sancağı’na bağlandığını görüyoruz. Aynı belgede ilhak ile alakalı bürokratik işlemlerin nasıl yürütüleceğinden de bahsedilmektedir. İlhak için tespit edilen tarih ise Mali Takvime göre 1272 Martı gösterilmektedir. Bu da 1856 tarihine tekabül etmektedir. Vezaret’ten gönderilen bu emirname ilgili olarak Ankara (Bozok) Eyaleti Valisi Ali Rıza Paşa tarafından gönderilen emirname ise H.0 Muharrem 1273 tarihi bulunmaktadır. Bu ise M.9 Eylül 1856 tarihine karşılık gelmektedir. Ancak aynı defterde daha sonraki tarihlerde -10 Eylül 1857 ve 27 Kasım 1858’de- “Rumili Beylerbeyliği yayalularından Amasya ve Çorum Sancakları Mutasarrıfı” şeklinde hitap olunan Kamil Paşa isimli birini görevli olarak görmekteyiz¹¹. Yine 6 Eylül 1861 tarihli bir kayıta “mir-i miran-ı kiramımdan ve Rumili Beylerbeyliği yayalularından Mecidiyye nişan-ı hümayun üçüncü rütbesini haiz”, “Amasya ve Çorum Sancakları Mutasarrıfı” diye zikr olunan Salih Paşa’nın mutasarrıf olarak görevli olması, Çorum’un 1856’da Amasya Sancağı’ndan ayrılıp Bozok Sancağı’na ilhak olduğuna air kayda ters düşmektedir. Fakat yine aynı tarihlerde Çorum’un Bozok Sancağı’na bağlı olduğunu destekleyen kayıtlar da mevcuttur. Defterde 58. sayfada 114 numaralı belgedeki “.Bozok Sancağı’nda kain Çorum Kazası..” ifadesi ve cülus-ı hümayun hakkında Bozok Mutasarrıfı

10 Devlet Salnamesi, sene 1271h, s.87-88, Devlet Salnamesi, sene 1273h,

11 ÇŞS. 2/89, 109.

Rıdvan Paşa'ya yazılan ferman ve aynı konuda Bozok Mutasarrıfı Rıdvan Paşa tarafından Bozok Sancağı Kazaları'na -ki Çorum kazası'na da gönderilmiştir- gönderilen emirname¹² bu durumu destekleyen kayıtlardır. Çorum'un aynı zamanda Amasya'ya bağlı olduğunu gösterir zikrettiğimiz üç belgeden başka bir kayıda rastlanmamıştır. Bunun yanında Çorum Kazası'nın Bozok Sancağında bulunduğunu destekleyen kayıtlar ise sıkca geçmektedir¹³.

Kayıtlar arasındaki tezadın, Çorum Kazası'nın uzun yıllar Amasya Sancağı'na bağlı kalması sebebiyle yazışma alışkanlığından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu husustaki tezathı belgelerin merkezden gönderilen ferman türünde belgeler olması ve bunların adetinin üç ile sınırlı kalması¹⁴ bu düşüncemizi desteklemektedir. Ayrıca bu üç belgeden biri olan 159. belgenin, Amasya Mutasarrıfı Salih Paşa'ya hitaben yazılmış olmasına rağmen, bu belge ile alakalı yazılan teyit yazısının ise Bozok Sancağı Mutasarrıfı olan Mehmed Nureddin Paşa tarafından gönderilmiş olması¹⁵ yine bu düşüncemizi destekleyen diğer bir husus olarak zikredilebilir.

5. Hitit Festivali Komitesi tarafından ODTÜ Tarih Bölümü öğretim üyelerine hazırlattırılan Çorum Tarihi adlı kitapta, bizim incelediğimiz dönem ile ilgili bölümü hazırlayan Sevgi Aktüre'nin H.T. Dağhoğlu'ndan naklederek kaydettiği; 1856 tarihinde Rıdvan Paşa'nın Çorum ve Kayseri Sancakları Mutasarrıflığına, 1858 yılında ise el-Hac Mustafa Asım Paşa'nın Çorum ve Amasya Sancakları Mutasarrıflığına getirildiği ve bu açıklamalara dayanılarak Çorum'un 1864 Tarihli Teşkilat-ı Vilayet Kanunnamesi'nin çıkarılmasına kadar sancak merkezliğini koruduğu iddiası¹⁶ incelediğimiz sicildeki bilgiler ile çelişmektedir. Çorum ve Kayseri Sancakları Mutasarrıfı diye zikredilen Rıdvan Paşa'nın, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Çorum ve Kayseri'nin de bağlı olduğu Bozok Sancağı Mutasarrıfı olduğunu biliyoruz. Üstelik Çorum ve Kayseri hiç bir zaman, Amasya ile olduğu gibi, tek bir mutasarrıflık çatısı altında toplanmamıştır.

Çorum Kazası'nın Bozok'a bağlanmasından sonra iki eyaletin durumu şu şekilde idi;

12 ÇŞS. 2/121, 122.

13 bk. ÇŞS. 2/152, 154, 160, 161, 165, 167, 169

14 ÇŞS. 2/89, 109, 159.

15 ÇŞS. 2/160.

16 AKTÜRE, S., agm., s.123, DAĞLIOĞLU, H.T., "Çorum Vilayeti'nin Mülki Taksimatına Kısa Bir Bakış", Çorumlu Dergisi, sayı 32 (1941), s.123.

Eyalet-i Bozok

- 1- Liva-i Kayseriyye
- 2- Liva-i Bozok (yozgad)
- 3- Liva-i Arkara
- 4- Liva-i Kenkırı

Eyalet-i Sivas

- 1- Liva-i Amasya
- 2- Liva-i Sivas

Liva-i Bozok (Yozgad) ise şu kazaları ihtiva etmekteydi; Yozgad, Kızılkocalar, Akdağ maa Madenciyan, Boğazhyan, Çorum, Karahisar-behramşah maa kabile-i Çepni ve ihşan Haneleri, Sorgun-ı Bozok, Süleymanlu, Süleymanlu maa Avelar. Hüseyinabad, Aşiret-i Mamalü, Aşiret-i Nadirlü, Aşiret-i Afşar, Aşiret-i Rişvan, Cebel-i Kozan-ı Şarki Kaimmakamlığı¹⁷.

Çorum Kazası'nı hedef alan bu düzenlemeler ise, beş yıl kadar gecikmeyle, ancak 1278 tarihli Devlet Salnamelerinin'den izlenebilmektedir. Daha sonraki dönemler için, H. 1310 (M. 1893) tarihine kadar Çorum'un Ankara (Bozok) Eyaleti dahilinde bir kaza olarak kaldığını biliyoruz. ". . .Lüzûm-ı ehemmiyet-i mevkisine mebni. . ." bu tarihten itibaren Çorum liva merkezi haline getirilmiştir. Yine bu dönemde Çorum'un merkez liva olan Ankara'ya uzaklığı kırk saat kadardı¹⁸. Çorum'un bu dönemde bağlı olduğu eyalet bazen Ankara bazen de Bozok diye isimlendirilmektedir.

Çorum'da uzun asırlar boyunca, asayiş, can ve mal güvenliğinin temininin yöneticiler ve halk için büyük bir mesele teşkil ettiği görülmektedir. Eşkiya ve hırsız tasalludu, memurların halka karşı uygunsuz ve keyfi davranışları bunların başında gelmektedir¹⁹. Bu durum devlet düzeninin zaafa uğramış olması yanında Çorum'un sosyal yapısından da kaynaklanmaktaydı. Bu dönemlerde, aşiretlerin varlığını koruyor olmaları, pek çok yerde yerleşik hayata henüz ısınmamış bu rahatsız unsurların potansiyel problem kaynağı olmalarına sebep olmaktadır.

Sonuç olarak Çorum'un mülki ve idari düzenlemelerin yoğunlaştığı Tanzimat ve Islahat Dönemlerinde, diğer sancak ve kazalara oranla daha fazla olarak mülki ve idari düzenlemelere muhatap olduğunu görüyoruz. Bunda Çorum'un Sivas Eyaleti'nin batı ucunda olması yanında, artık eskiye oranla önemini biraz daha yitirmiş olması da hiç kuşkusuz etkili olmuştur.

17 Devlet Salnamesi, sene 1278h, s.142-143.

18 Ankara Vilayeti Salnamesi, Ankara Vilayet Matbaası, sene 1318h, s.257.

19 bkz. ÇŞS. 2/12, 20, 23, 24, 27, 36, 46, 111,121, 122.

Belge: 1

(ÇSS. 2/79, s.40)

Çorum Kazâsının Amasya Sancağı'ndan ifrâz ve tefrikiyle Bozok Sancağı'na ilhâkına dâ'ir emîr-nâme-i sâmi hazret-i vezâret-penâhînin bir kıt'a sûretidir.

Devletlü efendim hazretleri,

Sivâs Eyâletine mülhak Amasya Sancağı'nda vâki' Çorum Kazâsı livâ-i mezbûr tarafından lâykiyle idâre olunmadığından kazâ-yi mezbûrun oradan bi't-tefrik Sivâs'a ilhâkı Sivas Vâlisi sâbık müteveffâ Feyzullah Pâşâ'nın, hayâtında tarafından bi't-teahrîrât inhâ olunmuş ise de kazâ-yi mezbûr Sivas'a elli sa'âtden mütecâviz olduğu ve arasında dahî Amasya Sancağı'nın sâ'ir kazâları bulunduğu cihetle bunun Sivas'a ilhâkı münâsib olmayub kazâ-i mezbûrun Bozok'a karîb ve hem-hudûd olduğundan ve oraya ilhâkı münâsib ve bu sûretten ahâlisi memnûn olarak mahzûru dahî olmadığı olunan isti'lâm üzerine cevâben üzerine vürûd iden mazâbit ve i'lâm-ı şer'i müfâdından anlaşılmasıyla Yetmiş İki senesi Martından i'tibâren kazâ-i mezbûrun Bozok Sancağı'na rabt ve ilhâkı husûsuna meclis-i muhâsebe-yi mâliyye kararı üzere bi'l-istizân irâde-i seniyye müte'allik buyurularak hazînece icâbı icrâ ve kazâ-i mezbûrede müstahdem, müdür ve me'mûrîn-i sâ'ire ma'âşlarıyla kırtâsiyye bahâsı olan üçbin yüz kırk beş gurûşla fevka'l-'alâde zuhûr iden masârifâtın tarih-i mezbûrdan i'tibâr(en) Yozgat tarafından kabûl ve mahsûb olunarak mâh be-mâh takdîmi mukarrer olan masrâf defterlerine idhâl olunmak üzere Yetmiş Bir senesi nihâyetine kadâr sinîn-i sâbika mevâlimden ne mikdâr bakâyâ var ise muhâsebesinin bâ-rü'yet lâzım gelen defter'nin tanzîmiyle taraf-ı 'âlîlerine nüsha-yi sâniyyesinin dahî cânib-i hazîneye gönderilmesi husûsu Sivas Vâlisi devletlü Pâşâ hazretleriyle Amasya Mutassarrıfı sa'âdetlü Pâşâ'ya iş'âr ve inbâ' olunmuş olmağla ber-müceb-i irâde-i seniyye icrâ-i icâbiyle kazâ-i mezbûrun hüsn-i idâre ve masârifinin dahi ber-mirvâl-i muharrer tesviyesiyle vâlî-i müşârün-ileyh hazretlerinin gönderecekleri defterde muharrer bakâyânın dahî istihsâl ve isbâl husûsuna 'aliyyeleri der-kâr buyrulmak temennâsiyle terkîm-i rakîme-i âcizeye ibtidâr kılınmıştır ol bâbda emî ve irâde efendim hazretlerindedir. (tarihsiz)

Belge: 2

(ÇSS. 2/80 s. 40)

Çorum Kazâsı'nın Amasya Sancağı'ndan ifrâz ve tefrikiyle Bozok Sancağı'na ilhâk olunduğuna dâ'ir Ankara eyâlet Vâlisi devletlü 'Alî Rızâ Pâşâ efendimiz hazretlerinin emirnâme sûretidir.

Rıf'atlu bey ve meveddetlü fekâhetlü hamiyetlü efendiler ve ağalar.

Mukaddemâ vâki' olunan istid'â ve taraf-ı sâlihânemizden yazılan inhâ üzerine Çorum Kazâsı'nın Yetmiş İki senesi Martından i'tibâren Amasya'dan ifrâziyle Bozok Sancağına ilhâkı husûsuna irâde-i seniyye-yi hazret-i mülûkâne müte'allik buyrularak icâbât-ı lâzîmelerinin hüsn-i icrââtı husûsı bu kerre taraf-ı hâlisânemize bâ-emir-nâme-yi seniyye-yi hazret-i nezâret-penâhî emr ve iş'âr buyrulmuş ve emir-nâme-yi mezkûre 'aynen ol hâbda tastîr olunan da'vetiyye-i buyruldu muza merbûten işbu şukkâmıza leffen ve bu husûsa ta'yîn ve irsâl kılınan tahrîrât bâş kâtibi Kıdvetlü Mahmûd Efendi'ye tevdi'an irsâl-i sûy-ı şerifleri kılınmış tafsil-i keyfiyyet emir-nâme-yi mezkûr ve buyrulduğumuz müfâ-dâtından ma'lûm-ı vechleri olacağı ber-vechi bulunmuş olmağla muhâsebe-i vürûd teslîm ve tesellüm kâ'idesinin rü'yet ve icrâsiyle defterinin kuyûdât-ı sâ'iresinin bi'l-istishâb me'mûr mûmâ-iley refâkâtiyle hey'et-i meclisle bu tarafa 'azîmet ve muvâseletle himmet ve efendî mûmâ-ileyh her hâlde mücerreb ve mu'temedimiz olduğundan teshîl-i umûr-ı me'mûresiyle hakkında hürmet ve ri'âyet-i muktezâsının icrâsına sarf-ı rü'yet buyurmaları siyâkımda temeşşuka-ı mahsûsa tahrîr ve teseyyür kılındı. Fî 9 Muhârrem sene 73.